

El llinatge del notari Pere Sanç, gestors i administradors d'hospitals al segle XIII

Guillem Roca Cabau

Museu de La Noguera

Resum: Aquest article ressegueix els passos de Pere Sanç, notari de Jaume I, que serví a la cort reial entre 1221 i 1246. Arribà a ser una persona de confiança del monarca i formà part del seu consell més proper. Durant els anys de servei, Pere Sanç s'enriquí notablement i progressà socialment gràcies a la seva activitat inversora. La filla de Pere Sanç, Bernarda, es casà amb Tomàs de Santcliment, entroncant amb una de les famílies burgeses amb més projecció a la ciutat. Tomàs també fou conseller del rei i adquirí notables propietats gràcies als seus serveis militars durant les conquestes de Mallorca i València. Entre tota la seva activitat, Pere Sanç també administrà l'hospital de la Vista de Raimat i fundà un hospital al barri de Cappont de Lleida, ambdós centres els llegà als seus successors, els quals, durant un temps, en continuaren sent propietaris i administradors.¹

Paraules clau: Pere Sanç, Jaume I, Tomàs de Santcliment, Lleida, segle XIII

Abstract: This article follows the footsteps of Pere Sanç, notary of King James I, who served at the royal court between 1221 and 1246. He became a trusted person of the monarch and was part of his closest council. During his years of work Pere Sanç became remarkably rich and progressed socially thanks to his investments. Pere Sanç's daughter, Bernarda, married Tomàs de Santcliment, connecting with one of the most prominent bourgeois families in the city. Tomàs was also the king's adviser and acquired notable properties thanks to his military services during the conquests of Mallorca and Valencia. Among all his activities, Pere Sanç also managed the Hospital de la Vista of Raimat and founded a hospital in the Cappont district of Lleida. He bequeathed the two centres to his successors who, for a time, continued to be owners and administrators.

Key words: Pere Sanç, James I, Tomàs de Santcliment, Thirteenth century

1. Introducció

L'acollida i l'alimentació de pobres a través dels hospitals fou un vessant de la caritat molt practicat a les viles cristianes. Es tractava d'un tipus d'institució dedicada sobretot a l'acollida de pobres passavolants i pelegrins, molts d'ells cansats i potser ferits pels múltiples perills d'un viatge en aquells temps. No era un espai dedicat, com avui dia, a l'acollida de malalts, més aviat era un hospici o alberg on es posava especial atenció en la cura espiritual, que era el millor remei tant per a l'ànima com per al cos. No obstant això, la pobresa itinerant i la malaltia anaven de la mà i, amb tota seguretat, alguns dels assistits necessitaven cures que els dispensaven els hospitalers encarregats d'aquests espais. Per aquest motiu, la proximitat d'importants vies de comunicació, com el camí de Sant Jaume, fou una característica dels hospitals alt medievals i sovint es situaren als finals de les etapes que menaven cap a santuaris pelegrins (BRODMAN 1998, 28-29; FITÉ 2007, 335).

A Catalunya, bona part dels hospitals identificats nasqueren a l'ombra de monestir benedictins, ens referim a monestirs com el de Sant Pere de Rodes, aixecat a les acaballes del segle X, i Sant Pere de Casserres, del segle XI. La regla de Sant Benet de Núrsia (s. VI) establia la importància d'acollir pobres en una hostatgeria ben arranjada evitant, tant com es pogués, que aquests entressin en contacte amb els monjos (BRODMAN 1998, 30; ROCA 2021, 68-69). També les canòniques, a partir del segle XI, amb un paper rellevant en la repoblació i estructuració del territori conquerit, fundaren hospitals en haver de dedicar la dècima part de les rendes a fer caritat als pobres, com afirma Francesc Fité (2007, 336), sobretot en el cas dels canonges reformats de Sant Agustí i els premonstratesos.

Juntament amb els promotors eclesiàstics, n'hi hagué també de laics, com el comte Sunifred II de Cerdanya que, al segle X, fundà un hospital per a viatgers al Coll de la Perxa, una zona de pas força transitada entre la Cerdanya i el Conflent (BRODMAN 1998, 30). Semblantment, al Montsec, una cruïlla de camins que comunicava les poblacions pirinenques i la Catalunya oriental amb l'Aragó en un moment en què les rutes per la plana de Lleida eren perilloses, hi havia necessitat d'aquest tipus d'infraestructures. Per això Arsenda, l'esposa d'Arnau Mir de Tost, manà, el 1068, mitjançant testament la construcció d'hospitals a les viles d'Àger, Artesa de Segre, Llordà i Tost «ad quiescendos et reficiendos peregrinos» (FITÉ 2007, 333). També l'església copsà aquesta necessitat i fundà l'hospital santjoanista del Coll d'Ares, documentat des del 1164 (FITÉ 1989). Gràcies a aquest tipus d'iniciatives, entre els segles X i XII es bastí una densa xarxa d'hospitals urbans i rurals. La importància de la institució hospitalària per articular

el territori queda ben reflectida a les Partides d'Alfons X el Savi (s. XIII):

«(El rey) E debe otrosí mandar hacer hospitales en las villas, donde se acojan los hombres para que no hayan de yacer por las calles por mengua de posadas; y debe hacer alberguerías en los lugares yermos que entendiere que serán menester, porque tengan las gentes do se albergar seguramente con sus cosas» (GARCÍA ed. 2011, 67-68).

«Pere Sanç fou un personatge laic que aconseguí reputació gràcies a la seva tasca notarial dins la cort del rei Jaume I.»

En aquest article ens proposem explicar la vida d'un d'aquest promotors laics, un notari lleidatà anomenat Pere Sanç que visqué durant la primera meitat del segle XIII i recollí el testimoni dels primers repobladors de la nova àrea conquerida. Pere Sanç fou un personatge laic que aconseguí reputació gràcies a la seva tasca notarial dins la cort del rei Jaume I. Assentà el seu prestigi i el de la família mitjançant la compra de castells i viles i amb una bona política de casaments i, com havien fet diversos nobles abans que ell, fundant i administrant hospitals. Durant les següents pàgines analitzarem les dades que posseïm sobre la seva vida i la dels seus familiars més propers, les relacions que establí amb la cort i la fundació i gestió de dos hospitals lleidatans, el de la Vista de Raimat i el dels frares trinitaris de Lleida.

2. Pere Sanç

Pere Sanç visqué una vida agitada com a notari del rei Jaume I. Durant les diferents vicissitud passades al costat del monarca, s'enriquí notablement i diversificà la fortuna comprant importants propietats en diferents llocs de la Corona, i també ramats d'ovelles, cabres i vaques. La seva família fou un exemple d'èxit entre els repobladors que arribaren a la ciutat després de la conquesta, tots ells atrets per les possibilitats comercials d'una urbs que permetia invertir en terres, animals i en una prometedora indústria pelletera (SABATÉ 2003, 299-230).

El testament de Pere Sanç s'escrigué el 29 d'agost de 1247, quan, afectat per les xacres de la vellesa però amb les facultats mentals íntegres, es trobava a les portes de la mort.² Morí poc després, com ho demostra un document,

firmat el 16 de setembre del mateix any, en què el rei, sota l'atenta mirada dels marmessors, liquidava els seus deutes amb el difunt. Mitjançant les darreres voluntats, Pere Sanç reclamà una quantitat important de diners a Jaume I que volia destinar a complir els llegats prescrits i, alhora, liquidar els deutes i problemes que deixava al darrere.³ Probablement el monarca estigué present durant el passament de Pere Sanç o, almenys, es trobava a Lleida durant aquelles dates; com veurem els vincles entre ambdós havien de ser estrets. El 15 d'agost Jaume I era a Lleida, d'on marxà abans del 31 d'octubre, data en què era a València (MIRET I SANS 2007, 189-190).

Analitzem a continuació alguns aspectes de la seva vida a través del testament. Com a marmessors, nomenà el mateix rei Jaume I, el seu germà Jaques, el seu gendre Tomàs de Sant Climent i Pere del Bosc, els dos darrers membres de nissagues influents a la ciutat. Elegí sepultura a la capella de Sant Salvador de Gardeny i deixà diversos censos per al manteniment d'un capellà i un escolà encarregats de fer-hi misses pel salvament de la seva ànima i les dels parents. Determinà que quan el capellà i l'escolà morissin havien de ser substituïts de comú acord entre la seva filla i hereva Bernarda —o els seus successors— i els templers de Gardeny.

De fet, als templers, un orde pel qual tenia especial devoció, els deixà diverses possessions: cent morabatins, una terra a Rufeia i, com era habitual, l'arnés i el cavall. No fou una deixa inusual, també el barceloní Berenguer Durfort, home de confiança de Jaume I i conegut de Pere Sanç, donà totes les armes als hospitalers (BATLLE 1988, 18). Juntament amb la deixa al Temple, feu altre llegats pietosos repartits entre els frares predicadors i franciscans, l'església de Montoliu de Lleida i els monestirs de Pedregal, Bovera, Bonrepòs, Sant Hilari, Vallbona de les Monges, Santa Maria de Vallverd i les Franqueses de Balaguer. També deixà a l'obra de la Seu de Lleida vint masmudines, a la peixera del pont deu masmudines, a cadascuna de les esglésies de Lleida dues masmudines, als diversos hospitals de la ciutat dues masmudines i, finalment, a les cases de llebreros de més enllà del Segre i de Gardeny dues masmudines.⁴

Entre les diverses propietats que apareixen al testament destaquem un hospital situat al barri de Cappont de Lleida que Pere Sanç manà construir en unes cases abans propietat dels frares predicadors. Deixà a aquest centre diversos censos sobre molins, horts, vinyes, cases, obradors... del terme i ciutat de Lleida i un ramat de vaques, cabres i ovelles.⁵ També hi instituí una comunitat de tres capellans elegits de comú acord entre el rei, Jaume I, i Bernarda, ella, tot i que no es menciona explícitament, en devia ser administradora. Un dels capellans havia de dir misses per l'ànima del monarca i els altres dos per les

de Pere Sanç i els seus familiars.⁶ També hi deixà dues llànties ordenant que havien de cremar constantment (ROCA 2021, 90-91).

A través de les seves últimes voluntats sabem que es casà dues vegades, primerament amb Ferrera⁷, morta uns anys abans, i després amb Berenguera. Almenys tingué dues filles, la mencionada Bernarda, que es casà amb el prohoms Tomàs de Santcliment, i una altra filla fruit d'una relació extramatrimonial amb "la filla de Bernat Bou". De la darrera, no sabia si encara era viva i apareix mencionada breument al testament com a receptora de sis-cents sous de Jaca dels béns de Pere Sanç a Saragossa.⁸

Al net Pere Sanç, fill de Bernarda i Tomàs de Santcliment, li deixà diverses possessions entre castells —Montagut⁹, Llardecans i la meitat del de Raimat¹⁰—, terres, cases i obradors¹¹ a la ciutat de Lleida. No obstant això, aquesta meitat del castell de Raimat la hi comprà el pare, Tomàs de Santcliment, poc després, el 1248, a canvi de 1200 lliures (CASTILLÓN 1998, 211).

L'altra meitat del castell de Raimat —juntament amb l'hospital denominat de la Vista— el deixà a Bernarda. A ella també li llegà les propietats de Saragossa (cases, horts, vinyes i cellers), la torre de Burafut i els castells de Sucs i Salines.¹²

Entre els familiars, menciona dos nets més, Nicolau i Ramon Sanç, als qui deixà propietats menors; Nicolau morí abans de 1266 i Ramon arribà a ser canonge de la Seu de Lleida.¹³ Al seu germà Jaques li deixà el castell de Montornés a València, estipulant que retornaria de nou a la línia de Bernarda si aquest moria sense descendència.¹⁴

Òbviament, també deixà diners a familiars, amics i treballadors¹⁵, una àmplia xarxa de relacions creada durant els anys de treball al costat del rei que s'estenia per diversos àmbits i indrets de la Corona. A través d'aquestes donacions sabem que posseïa la potestat sobre els castells de Bellvís i Bellestar¹⁶, cases a Osca, cobrava censos a Maials, on també hi tenia un ramat de vaques i cabres, i era propietari de diversos béns immobles a Lleida, entre altres unes cases que havien estat del seu pare a la parròquia Sant Llorenç i que deixà a Aimeric Sanç.

2.1. Alguns aspectes de la vida de Pere Sanç

Pere Sanç o Sanxes, arran de la seva estreta relació amb Jaume I, és mencionat explícitament al *Llibre dels feits* en dues ocasions. Fou, com veurem, un personatge molt proper al monarca, es desplaçà amb ell, formà part del seu consell més estret i se li encomanaren missions diplomàtiques de gran importància.

La primera referència a Pere Sanç al *Llibre dels feits* és tardana, del febrer de 1231. No obstant això, sabem que la relació amb el monarca fou força més primerenca i s'inicià el 1221, quan Jaume I tenia tretze anys. Al juliol d'aquell any Pere Sanç formava part del consell del rei juntament amb homes de gran rellevància com el comte Nunó Sanç (m. 1242) i el majordom d'Aragó, Balasc d'Alagó (m. c. 1240). A ells el rei els demanà consell per solucionar un plet entre els templers i els ciutadans de Saragossa (MIRET I SANS 2007, 38).

Nunó Sanç fou un personatge de gran importància i molt influent durant la primera meitat del segle XIII. Era cosí d'Aurembiaix d'Urgell i fou senyor dels comtats de Vallespir, Conflent, Rosselló i Cerdanya, procurador del jove monarca el 1221 —com ho havia estat abans el pare, el comte Sans— i encarregat de la governació de la Corona, juntament amb Guillem de Montcada, vescomte de Bearn (TRETÓN - VINAS 2017). Semblantment, Blasc d'Alagó fou un noble aragonès proper al monarca, present ja a les corts de 1214, on es jurà fidelitat al jove rei. Apareix citat a tots els privilegis reials des de 1218 fins al 1229, data en què desaparegué de la cort i es dedicà a l'ocupació de la vila de Morella a esquenes de Jaume I, motiu d'enemistat entre ambdós. Es reconcilià amb el monarca el 1233, moment en què, arran de la presa de Morella, Jaume decidí emprendre la conquesta de València (UBIETO 1981, 63-65; MIRET I SANS 2007, 19-20). El fet que Pere Sanç compartís consell amb aquest dos nobles ens indica la importància que aquest professional liberal tingué dins el cercle més íntim del monarca.

Una de les primeres intervencions de Pere Sanç al *Llibre dels Feits* és indirecta. El 1238, mentre el monarca assetjava València, es trobà amb Abū-l-Hamlat, nebot de Zayyan, rei de València. El sarraí recriminà a Jaume I la falta de motius per realitzar la conquesta, segons ell, el rei de València no l'havia injuriat de cap manera. Davant d'això, el monarca respongué:

«que sí havia; que quan nós fom a Mallorques per conquerir, que ens venc córrer en nostra terra e venc tro a Tortosa e a Emposta, e el mal que ell nos poc fer, e ell e sos hòmens, en hòmens nostres e en bestiar, que ho féu; e combatéus Ull de Cona, que era dins el nostre regne. Encara d'altra cosa nos tenia tort: que nós li enviam nostre missatge e que volíem haver pau e treuga ab ell, e, així con en nostra ninea solíem haver e prendre les quintes de València e de Múrcia, que ell nos adobàs ço que ens n'havia fallit de les de València, e fariem-los pleit per cent milia besants; e nós enviam-li Don Pere Sanç per missatge nostre, qui era notari nostre, e ell, menyspreant la nostra amor, no ens proferí sinó cinquanta milia besants. E sobre açò deseixim-nos

d'ell e de sa amor e haguem a venir contra ell; e amà més cinquanta milia besants, que no haver la nostra amor.» (SOLDEVILA ed. 2007, 334-335, §275).

En aquest cas, la memòria jugà una mala passada al monarca. El conflicte diplomàtic a què es refereix Jaume succeí abans de la conquesta de Mallorca, el 1224, i no fou, com explica la crònica, contra Zayyān, sinó contra Abū Zayd, llavors governador almohade de València. El rei pretenia realitzar una expedició a terres musulmanes «per fer mal als moros», com diu la crònica, però a l'hora de la veritat a la crida no hi acudiren els nobles necessaris, «e fo nostre acord que haguéssim treuga ab Seit⁷ Abu Zeit, qui era llavors rei de València, e que ens donàs la quinta de València e de Múrcia de les rendes que ell havia, llevades les peites» (Soldevila ed. 2007, 90, §25). En aquest context, es realitzà una treva pactada entre el representant del governador almohade Abū Zayd i Pere Sanç, delegat del rei Jaume I (BARCELÓ - LABARTA 2019, 190-191).

El document fou escrit per Abū-l-Rabī' Ibn Sālim, escriptor culte i escriptor de la cancelleria àrab valenciana, i establí una treva de dos anys solars entre ambdós bàndols i la data d'inici d'aquesta seguint el calendari de l'Hègira. Ratificaren el pacte Pere Sanç, delegat del rei, i un seguit de nobles aragonesos, que actuaren com a testimonis i dels quals no se n'especifica ni el nom ni el càrrec (BARCELÓ - LABARTA 2019, 191-193).

Pere Sanç continuà al costat del rei fent de notari i testimoni entre 1224 i 1228. Per exemple, el 30 de març de 1227 era a Pertusa (Osca), on manà, juntament amb Guillem Rabassa, l'altre notari del rei, l'escriptura d'un document al gramàtic Arnau (MIRET I SANS 2007, 66). Fou en aquelles dates i a Pertusa on el rei inicià negociacions amb uns nobles aragonesos revoltats, encapçalats per l'oncle del rei, l'infant Ferran, i refugiats a les fortaleses muntanyoses d'Osca. Tal vegada Pere Sanç també era amb Jaume I quan, amb «nostres perpunts vestits e les espaes cintes», es reuní amb els rebels (SOLDEVILA ed. 2007, 104-105 §33).

L'1 d'agost de 1228, a Lleida, Pere Sanç firmà, juntament amb el mencionat Guillem Rabassa, el document en què la comtessa Aurembiaix cedia els drets sobre la ciutat de Lleida i el comtat d'Urgell. A canvi, Jaume I es comprometia a pagar les despeses generades per la recuperació del comtat, obra que s'havia de dur a terme mitjançant la presa de vuit fortaleses, per negociació o per guerra, en mans del vescomte de Cabrera —Agramunt, Linyola, Menàrguens, Balaguer, Albesa, Oliana, Calassanç i Albelda (SANAHUJA 1984, 236; DOMINGO 2007, 86-87). Aurembiaix es presentà davant del rei per iniciativa del seu tutor Guillem de Cervera, un personatge influent dins

la cort i amb qui Pere Sanç, com veurem, es trobà en diferents ocasions. Guillem de Cervera fou padrastre de la comtessa en casar-se amb la seva mare Elvira el 1214 i també marmessor d'Aurembiaix en morir aquesta prematurament. Les negociacions amb Guerau de Cabrera es trencaren abans de començar i el rei decidí mobilitzar l'exèrcit. Poc després, el 8 d'octubre, Pere Sanç continuava al costat de Jaume I mentre les tropes reials assetjaven Balaguer amb màquines de guerra, «e passam lo riu a un lloc Almatà apellat e param-hi dos fonèvol» (SOLDEVILA ed. 2007, 118 §40). L'amanuense Guillem, per manament de Pere Sanç, escriví un document fet «apud exercitum de Balaguerio» (MIRET I SANS 2007, 71-72).

A finals d'any, pacificat l'Urgell, el rei planejà l'empresa de Mallorca des de Tarragona, on es reuní amb els magnats catalans per pactar aspectes relatius a l'organització i el finançament de l'empresa. Ja a la primeria de 1229 començaren els preparatius i al setembre els vaixells salparen cap a Mallorca des dels ports de Cambrils, Salou i Tarragona (MAS 2013, 408-413). No és segur que Pere Sanç participés en la contesa, però sí que hi anaren diferents membres de la família, com veurem més endavant.

A les acaballes de l'octubre del 1230 el rei retornà als dominis peninsulars, i al novembre es retrobà amb Pere Sanç a Barcelona; el dia 22, Jaume I firmà un document en què reconeixia deure 1.000 masmudines justificades al seu notari, tal vegada una part dels deutes que el monarca liquidà amb els marmessors de Pere Sanç el 16 de setembre de 1247 (MIRET I SANS 2007, 89).

Des de Barcelona, Jaume I emprengué el camí de Navarra per entrevistar-se amb el rei Sans el Fort. El rei volia firmar un contracte d'afillament amb el navarrès en virtut del qual qui morís primer cediria els seus regnes a l'altre. És clar que Sans era vell i tenia mala salut, per tant, Jaume creia tancar un bon tracte. Del rei de Navarra, la crònica diu que «era molt gros a desmesura e a meravelles e havia vergonya gran de la gent que el vis» i també «que era tan vell» (SOLDEVILA ed. 2007, 229, 232, §138, 141). En aquest afer acompanyaren al rei diversos barons notables, entre ells Pere Sanç. De fet, ultra formar part de la comitiva també fou un dels testimonis que jurà les convíncions entre ambdós reis el 4 d'abril de 1231, juntament amb Pere Ferràndez d'Albarrasí, el majordom del rei Ato de Foces, Guillem de Montcada, Roderic de Lizana, Artal de Luna, Eixemèn d'Urrea, Blasc Maza, el justícia d'Aragó Pere Pérez i sis homes més de les viles d'Aragó (SOLDEVILA ed. 2007, 231, §143, notes 996 i 1008).

Poc després morí la comtessa Aurembiaix d'Urgell, entre l'agost i el setembre de 1231, que deixà com a hereu principal el marit, l'infant Pere de Portugal, i contravingu els pactes firmats amb el rei anys abans (DOMINGO 2007,

104-105). Per tractar el testament de la difunta comtessa el rei es trobà amb l'infant Pere a Lleida el 29 de setembre de 1231. Allí, Pere, obviant les darreres voluntats de la seva esposa, jurà fidelitat a Jaume i li cedí el comtat d'Urgell, i a canvi rebé, mentre visqués, el regne de Mallorca i els drets sobre l'illa de Menorca amb algunes condicions. Hi foren presents diversos nobles, entre ells els valedors d'Aurembiaix, el bisbe Berenguer d'Erill i el mencionat Guillem de Cervera. El document l'escriuí l'amanuense Guillem per ordre del notari Pere Sanç (MONFAR 1853, I, 504-512; DOMINGO 2007, 105).

També fou durant aquest anys, entre 1230 i 1231, quan Pere Sanç adquirí la vila i el castell de Raimat que havien estat del cavaller repoblador Guerau de Jorba (CASTILLÓN 1998, 211).

«fou durant aquest anys, entre 1230 i 1231, quan Pere Sanç adquirí la vila i el castell de Raimat que havien estat del cavaller repoblador Guerau de Jorba»

Uns anys després Pere Sanç continuava al costat del rei just després de prendre la ciutat de Borriana als sarraïns (entre el 12 i el 22 de juliol de 1233), la plaça que encetà la conquesta de València.

«Ab aitan partim nostra host e manlevam-los què menjar de mercaders tro a dos meses de tot quant mester havien e anam-nos-en a Tortosa. E foren aquí ab nós lo bisbe de Lleida e En Berenguer e En Guillem de Cervera, qui era senyor de Juneda e puis fo monge de Poblet. E quan haguem estat un dia en el castell de Tortosa, on posàvem, vengren a nós abdos, e fo-hi En Pere Sans e En Rabassa, qui era notari nostre, e dixeren que volien parlar amb nós de gran secret e de nostre prou» (SOLDEVILA ed. 2007, 262 §180).

Guillem de Rabassa, a qui ja hem mencionat, fou notari del rei des de 1219 i en un document datat a Burgos el 13 d'octubre de 1234 apareix intitulat canonge de Lleida. Com Pere Sanç formava part del seguici reial i era una persona pròxima al monarca i de confiança, degué morir pels volts de 1237 (SOLDEVILA ed. 2007, 103, nota 320). De Guillem de Cerva, un altre personatge que apareix en aquest capítol, ja n'hem parlat més amunt en comentar els vincles que l'unien amb Aurembiaix d'Urgell. El darrer, Berenguer d'Erill, fou bisbe de Lleida entre 1205 i 1236,

fou conseller del rei i participà en nombroses campanyes militars al costat de Jaume I i en concòrdies entre nobles, com hem vist també fou marmessor d'Aurembaix d'Urgell (DOMINGO 2007, 120). Aquest passatge és un dels molts que reafirma la influència que el grup de Lleida tenia sobre el monarca (SANAHUJA 1984, 235).

Seguim trobant Pere Sanç al costat del rei gràcies a diversos documents escrits o firmats per ell i, el 21 de juny de 1237, apareix en un pergami intitulat notari i rebooster del monarca (MIRET I SANS 2007, 127). Havia assolit, per tant, un alt grau de proximitat amb el rei i era l'encarregat de guardar el rebost reial i d'organitzar un ampli equip de servidors i majordoms. Aquest càrrec, seguint les ordinacions marcades per Pere el Gran (anteriors a 1277), tenia funcions administratives i s'encarregava de gestionar tot allò que entrava i sortia d'un rebost entès en el sentit més ampli, guardava aliments, atzembles, roba, mobles de la cambra reial —«lo lit, et les vestidures, et draps de paret, et cortines, et setis, et barrats»—, estris per al parament de les taules i aliments per a l'elaboració d'alguns plats —«tot l'argent, et les tovallyes, et barrat, et setis, et draps de paret (...) candeles, brandons, fets salsa, mel, oli, et sal a ops del rebost et a ops de la cuyna, et formatges sechs, mantenga, fruyta, sucre et confits»... Pere Sanç era la persona idònia per a aquest càrrec, coneixia bé el monarca i la cort i era una persona lletrada, requisit indispensable per poder portar una comptabilitat estricta —«do scrites per menut totes les coses, unes et altres, de la major tro a la menor, qui el rebost són, ne totes quantes ne vendran d'aquí avant» (CARRERAS CANDI 1909, 100-101).

Pere Sanç continuà fent servei al rei durant els darrers anys de vida. Al novembre de 1242 era amb ell a València i, el dia 29, Jaume I enfeudà a Pere Sanç el castell de Montornès, situat davant de Borriana; la mateixa propietat que anys més tard, mitjançant testament, Pere cedí a Jaques. El 1244 fou testimoni de la permuta que l'infant Pere de Portugal feu al rei del comtat d'Urgell i les illes de Mallorca i Menorca a canvi de la cessió en feu d'un seguit de castells i viles. En aquests documents, Ximèn Pérez apareix mencionat com a rebooster i Pere Sanç, simplement, com a ciutadà de Lleida i notari del rei, senyal que s'havia deslliurat del càrrec a la cort (MIRET I SANS 2007, 156-157, 169; MONFAR 1853, I, 514).

Encara treballava per al monarca a finals del 1246, un any abans de morir, quan, ja a Lleida i definitivament allunyat de la vida itinerant, manà escriure un document en què Jaume I traslladava l'escorxadador als afores de la ciutat (MIRET I SANS 2007, 184).

3. Els familiars de Pere Sanç: Jaques, Tomàs de Santcliment i Bernarda

Jaques Sanç també apareix al *Llibre dels Feyts* i, erròniament, pel nom, en aparença francès, se'l feia natural de Montpeller (SOLDEVILA ed. 2007, 164 nota 637). Com en el cas de Pere Sanç, la primera referència a la crònica és indirecta i també ens mostra un personatge amb habilitats diplomàtiques a qui se li encomanà, almenys, una ambaixada. Davant les raons amb què el rei sarraí de Mallorca es defensava de la conquesta, considerant que era injusta perquè no havia injuriat el rei Jaume de cap manera, el comte Nuno li etzibà que anys abans:

«En açò que vós deïts que no tenits al rei nostre gran tort, sí tenits, quan li presés una tarida de son regne ab havers grans de mercaderia que llevaren los mercaders, e tramès-vos-en son missatge e pregà-us molt amorosament per un seu hom de son alberc, qui havie nom En Jaques, e vós responés-li molt bravament e dura e dixeris-li qui era aquell rei que aquella tarida demanava, e ell respòs-vos que aquest era fill d'aquell qui vencé la batalla a la host d'Úbeda» (SOLDEVILA ed. 2007, 170 §77).

A diferència de Pere, Jaques prengué part activa en la conquesta de Mallorca. Quan una part de l'illa es rendí davant l'arribada de les tropes catalanoaragoneses, Jaume I envià Berenguer Durfort i Jaques Sans, «qui eren de nostra casa e hòmens que ho sabien fer», per actuar com a batlles als territoris sotmesos (SOLDEVILA ed. 2007, 163-164 §71). Els Durfort eren una família burgesa de Barcelona que, com els Sans, havien invertit els ingressos en l'adquisició de propietats rústiques i urbanes. Tingueren un paper important en la vida política barcelonina, Berenguer fou membre del consell del 1249 al 1266 i conseller en cap el 1269 (BATLLE 1988, 9). Poc després, davant la presa imminent de la ciutat de Mallorca, aquests territoris es sollevaren i ambdós batlles «vengren de lla, que no s'hi gosaven aturar per paor que els sarraïns no es captinguessen mal d'ells» (SOLDEVILA ed. 2007, 176 §82). Durant el repartiment, Jaques rebé una part important de terra al rafal de Culunia —dotze jovades—, una gran quantitat tenint en compte que 2,5 jovades eren suficients per considerar-se ben dotat (ROSSELLÓ 2007, 40; PÉREZ 2009, 173). També fou propietari d'un forn i unes cases a l'Almudaina de la ciutat de Mallorca, igualment cedides per Jaume I, que després vengué, el 1242, a Raimon Gaiol (PÉREZ 1977, 68-69, SASTRE 2012, 72), i posseí, en alou franc i juntament amb els germans Tomàs i Guillem de Santcliment, un seguit de cases atorgades pel rei al costat de l'església de Santa Eulàlia. Probablement totes aquestes propietats foren venudes el 1242 i Jaqués i la seva dona, Jaquesa, retornaren a la Península.

De Bernarda, la filla de Pere Sanç, en sabem ben poques coses. Firmà testament el 3 de juliol de 1266 afectada per una malaltia i elegí com a marmessors el seu marit Tomàs de Santcliment i els pellissers Berenguer Moragues i Domènec de Tries.¹⁸ Demanà ser enterrada a la capella de Sant Salvador, la que el pare feu construir a Gardeny, i també feu diverses donacions caritatives, entre altres als hospitals i les llebroseries de la ciutat. De tots, menciona l'hospital del pare a Cappont, «hospitali patris mei sito ultra flumen Sicoris quos fratres Sancte Trinitatis tenent», per tant, n'havia cedit l'administració als frares de la Santa Trinitat que, com veurem, tenien força presència a les terres de Lleida. El testament evidencia un canvi respecte al del pare; així, mentre que Pere Sanç tenia propietats repartides per tota la corona, Bernarda les posseïa concentrades prop de Lleida i dins de la ciutat.

Bernarda deixà la seva meitat del castell de Raimat al seu fill Pere, llevat de l'hospital de la Vista, que havia de continuar sotmès a les normes establertes per l'avi.¹⁹ Recordem que, segons el testament de Pere Sanç, l'altra meitat era propietat del net, però la hi comprà Tomàs de Santcliment. Seguint el criteri del pare, Bernada també deixà al fill una olivera situada a la Palomera superior que havia de servir per alimentar diverses llànties, una a la capella de Gardeny i «duas lampadas ardentis in hospitale patris mei sito ultra flumen Sicoris». Entre els parents i amics mencionats al testament hi apareixen Jaquesia —esposa de Jaques—, a qui deixà cinc masmudines; el seu net Ramon de Santcliment, fill del difunt Nicolau, a qui deixà el castell i la vila de Sucs, i les filles Tomasa i Maria, la primera casada amb Arnau de Ramon Pere, amb qui tingué una filla, Bernardona, i la segona maridada amb Jaume Grony. Aquest era l'hereu d'una de les famílies més influents de la Ciutat Comtal. Els Grony, com els Sanç o els Santcliment, foren una família burgesa que s'expandí pel territori circumdant de Barcelona, adquiriren nombroses propietats i s'enllaçaren amb la noblesa. Maria i Jaume tingueren deu fills i ella morí el 1279 (BATLLE - BUSQUETS - NAVARRO 1989).

Bernarda degué morir poc després de firmar testament, i l'11 de juliol d'aquell any Tomàs de Santcliment tornà a unir la propietat de Raimat mitjançant una permuta amb el seu fill Pere. Li traspassà la seva meitat del castell i la vila de Raimat a canvi d'un cens de 380 sous jaquesos que feien unes cases i uns obradors del barri de Sant Llorenç de Lleida. Com Bernarda, Tomàs remarcà que l'hospital de la Vista s'havia de seguir regint pels pactes i les condicions establerts per l'avi Pere Sanç.²⁰ La propietat continuà dins la família fins al 1283, any en què Pere Sanç la vengué a Peretó de Benavent (CASTILLÓN 1998, 211).

Tomàs de Santcliment emparentà amb Pere Sanç en casar-se amb la seva filla Bernarda. Com el sogre, era membre d'una família de baix estament procedent de Solsona

que aconseguí progressar gràcies als serveis prestats al rei en temps de guerra (BUSQUETA 2004, 48-49). Serví durant la conquesta de Mallorca i rebé, de part del monarca, les propietats, mencionades més amunt, vora l'església de Santa Eulàlia i compartides amb el seu germà i Jaques Sanç (ROSSELLÓ 1999, 50). El 13 de març de 1242, els germans Tomàs i Guillem de Santcliment, juntament amb les seves esposes Bernarda i Francina, vengueren aquestes propietats i d'altres que tenien a l'illa a Jaques, qui també se'n desfeu ben aviat (ROSSELLÓ 1999, 59, 60, 61). De fet, el novembre de 1242 Pere Sanç i Tomàs de Santcliment eren al costat de Jaume I a València, on firmaren com a testimonis en l'absolució de deutes que Ferran Díaz feu al rei (MIRET I SANS 2007, 156-157). Tot sembla indicar que la política familiar s'enfocà envers les propietats peninsular i que es deixaren de banda les possessions illenques. Tomàs de Santcliment comprà el 1249 el castell d'Alcarràs a Guillem de Cardona i rebé, de part del rei, la potestat dels castells de Maldà, Maldanell i Albalat de Cinca pels serveis d'host i cavalcada prestats durant la conquesta de València (LLADONOSA 1972, 369).

Tomàs de Santcliment actuà com a testimoni al costat del rei en múltiples ocasions, però a diferència de Pere, majoritàriament des de Lleida, no es desplaçà amb la cort (MIRET I SANS 2007). Visqué a Lleida i establí el seu casal al carrer del Romeu, des d'on controlava un gran domini territorial pels voltants de la ciutat (BUSQUETA 2000, 83). Feu testament el 1269, el document no s'ha conservat, però coneixem una part del contingut gràcies a un resum del segle XVIII. Nomenà hereu el seu net Ramon de Santcliment, fill del difunt Nicolau, a qui deixà, entre d'altres, els castells i les viles d'Alcarràs i Montagut. El resum no menciona Pere Sanç, que encara era viu, puix que el 1283 vengué la vila de Raimat. No obstant això, a partir d'aquest moment la línia principal de la branca lleidatana de la família fou representada per Ramon de Santcliment (BUSQUETA 1996, 190).

Arran de l'activitat inversora i especuladora que realitzaren al llarg dels segles XIII i XIV, els Santcliment es convertiren en una de les famílies més influents de la ciutat i desenvoluparen importants tasques, tant a la cort com en l'àmbit municipal barceloní i lleidatà. Arribaren a dominar una àmplia franja de terra al sud-oest de la ciutat de Lleida formada, des de mitjan segle XIII, per les viles i els castells de Vallmanya, Montagut, Alcarràs, Vilanova de Remolins, Sarroca i Llardecans, i a partir dels anys setanta del segle XIV s'hi afegiren Flix, la Palma i el Mas de Flix (BUSQUETA 2000, 83-84). La possessió d'aquests territoris seguia un objectiu estratègic: controlar les vies de distribució de blat i vinya amb el litoral català, sobretot amb la ciutat de Barcelona, i les àrees de pastura mitjançant els múltiples camins ramaders (BUSQUETA 2004, 49-50; BUSQUETA 2016).

4. Conclusions

Pere Sanç recollí el testimoni de Guerau de Jorba, cavaller repoblador, home de confiança de Ramon Berenguer IV i d'Alfons el Cast. Participà en la conquesta de Lleida al costat del comte barceloní i, de fet, fou un dels testimonis de la carta de poblament de Lleida signada l'any 1150. Per la seva fidelitat, rebé diverses possessions, com ara els senyories de Raimat, Alcarràs, Sudanell, Montoliu, Montagut i Vallmanya, alguns dels quals, en el decurs dels anys, acabaren passant a la família Santcliment (LLADONOSA 1972, 220-221). Fou, per tant, un dels cavallers, com els Montcada, Cervera o Boixadors, que participà activament en la repoblació de l'ampli espai situat entre el Camp de Tarragona i el Cinca articulat, després de la conquesta de Lleida i Tortosa, mitjançant la utilització de castells termenats (SABATÉ 2003, 291-299). Guerau bastí el seu patrimoni en aquesta frontera recentment conquerida, tant a l'espai urbà de la ciutat de Lleida com al camp, i, en aquest sentit, impulsà la carta de poblament de Raimat per fomentar-ne la repoblació l'any 1162 mitjançant l'establiment inicial de quinze famílies (CASTILLÓN 1998, 207).

Una part important dels dominis rurals al voltant de Lleida passaren a mans burgeses, com explica Flocel Sabaté (2003, 326): «La terra és un valor segur i la seva adquisició és el primer indicador d'una certa capacitat econòmica». Entre els grups econòmics més puixants, hi havia els artesans de la pell, negoci amb el qual Pere Sanç estava relacionat. A partir del segle XIII les famílies burgeses de la ciutat es projectaren sobre el territori circumdant, aplicaren la mentalitat urbana als seus dominis rurals — racionalitzant els recursos i controlant amplis espais de producció i distribució—, copiaren els models de vida cavallerescos i fins i tot arribaren a substituir antigues nissagues nobiliàries, com ho feren els Sanç i els Santcliment (BUSQUETA 2004, 46-47; BUSQUETA 2000, 81-82).

Aquestes famílies, tant les nobles com les posteriors dinasties de burgesos, foren les encarregades de vertebrar, durant la segona meitat del segle XII i la primera del XIII, el gran espai inconnex que havia deixat la conquesta mitjançant diverses institucions, entre elles, els hospitals. En són una evidència les nombroses fundacions hospitalàries d'aquest període esteses per tot el territori lleidatà. Com hem vist, Guerau de Jorba fundà hospitals en diverses de les seves viles: en el testament de 1184 apareixen mencionats els centres d'Alcarràs, Raimat, Montagut i Vallmanya (LLADONOSA 1972, 220-221), i possiblement l'hospital de la Vista de Raimat era una fundació primerenca d'aquest senyor que Pere Sanç heretà juntament amb el castell.

«A la ciutat de Lleida, presa per un gran dinamisme econòmic, ràpidament s'hi construí una extensa xarxa hospitalària»

Guerau de Jorba no fou l'únic fundador d'hospitals a les terres recentment conquerides de Lleida. L'aparició de nous pobles i, sobretot, de noves dinàmiques senyoriales, demogràfiques i comercials implicà modificacions en la xarxa de camins i en les necessitats del territori (BOLÓS 2013, 176-177). A la ciutat de Lleida, presa per un gran dinamisme econòmic, ràpidament s'hi construí una extensa xarxa hospitalària bastida a partir de tres eixos: les fundacions parroquials, els ordes religiosos i els benefactors laics (ROCA 2021, 78-96). No obstant això, en aquest context de creixement no tots els repobladors arribaren amb capital per invertir, alguns formaven part de les capes més pobres de la societat i altres perderen els diners arran de males inversions i d'un mercat urbà força variable. Les dificultats de la vida en aquell moment, les morts sobtades i les malalties no trigaren a provocar diverses situacions de misèria: orfes, vídues, tolits... que acabaren pidolant pels carrers de la ciutat i necessitaven d'una institució que se'n fes càrrec. També els canvis en els conceptes de caritat i de lucre pel desenvolupament del món urbà provocaren la fundació de nous hospitals (SABATÉ 2003, 301-302). Destaquem aquí els centres de la ciutat de Lleida bastits per iniciativa laica, com el fundat pel matrimoni Nicolau i Salerna, dos repobladors, al barri de Cappont el 1156, o els dos hospitals que fundà Pere Moliner, un personatge ben relacionat amb els cercles de poder de l'època, un a Cappont poc després de la conquesta i un altre al camí de Gardeny pels volts de 1174. L'any 1201 un altre repoblador adinerat, Pere de Bellví, cedí la propietat d'Avinganya, a prop de Seròs, als monjos Trinitaris perquè hi aixequessin la primera casa de l'orde a Catalunya. Els trinitaris foren força populars a les terres de Lleida i, cal tenir-ho present, dedicaven una part dels béns a l'acollida de pobres i vagabunds (BUSQUETA 2012, 121). A principis del segle XIII, juntament amb el monestir d'Avinganya, els trinitaris també posseïen l'hospital del barri de Cappont fundat per Pere Moliner. El 1203 la cúria pontifícia reconegué ambdues propietats, a les quals més endavant s'hi sumaren els hospitals fundats pel canonge Guerau de Caçola —cedit als trinitaris el 1223— i per Pere Sanç, «sito ultra flumen Sicoris» (ROCA 2021, 89).

El món rural no es quedà al marge del dinamisme econòmic i dels canvis socials. També les viles rurals amb més moviment, distingibles perquè eren llocs escollits per a

la celebració de mercats i fires, per l'establiment d'ordes religiosos o per la proximitat amb vies de comunicació destacades, es dotaren amb diferents centres. Hem vist els hospitals de Raimat, Montagut, Alcarràs i Vallmanya, propers a les vies de comunicació que anaven cap a Montsó i Fraga. També hi havia un hospital a Balaguer, del qual tenim constància el 1114; a Menàrguens hi havia una llebreria dreçada abans de 1209, i a Corbins un hospital fundat abans de 1156, uns centres que es van aixecar a l'important camí que unia Lleida amb la Seu d'Urgell, seguint el Segre, i després amb Perpinyà. També a Cervera hi havia un hospital regentat pels antonians des de 1215, a Anglesola l'hospital fou encara més primerenc, de 1182, i a la Fondarella n'hi havia un de fundat el 1220 pels senyors de Bellpuig. Explica molt bé la importància d'aquestes vies el fet que Jaume I, en els seus múltiples desplaçaments pel territori, tresqués el camí de Lleida a Balaguer set vegades i l'eix que anava de Cervera a Lleida, i des d'allà a Montsó o a Saragossa, passant per Fraga, més de set vegades (BOLÓS 2013, 184-190; ROCA 2021, 168-190).

Agraeixo al doctor Plàcid Pérez els comentaris, les referències documentals sobre la família Sanç i Santcliment a Mallorca i les indicacions per corregir les dates d'aquests documents. Igualment, al doctor Joan J. Busqueta per les seves apreciacions i correccions.

¹ Abreviatures utilitzades: ACL, Arxiu Capitular de Lleida.

² ACL, Pergamins, LP_02945.

³ «Et est sciendum quod dominis rex Jacobi debet michi in cartis et albaranis usque ad quindecim milia mazmudinarum...».

⁴ «Et operi sancte marie sedis llerde viginti mazmudinas, et paxarie pontis llerde decem mazmudinas, et singulis aliis ecclesiis llerde duas mazmudinas, et singulis hospitalium llerde duas mazmudinas, et infirmis ultra Sicori duas mazmudinas, et infirmis coram Gardenio duas mazmudinas.»

⁵ «Item dimito dicto hospitali totam meam cabanam de vaccis et capris et ovibus et arietibus.»

⁶ «Unus celebret missas et dicat ibi divina officia semper et assidue pro anima domini mei Jacobi rege Aragonum et omnium parentum suorum, et alii duo celebrent missas et dicant divina officia semper et assidue pro anima mea et patris mei et matris mee et omnium parentum meorum atque fidelium defunctorum.»

⁷ «Et duas sortes vinee quas emi de manimussoribus Ferrarie uxoris mee apud Sotum Domini Regis. Quarum una est iuxta carrariam et alia juxta vinea d'en Timonal.»

⁸ «...in hunc modum quod ipsa donet cuidam filie mee naturali quam habui de filia Bernardi Bou si vixerit sexcentos solidos jaccenses cum marito...».

⁹ El nom no es veu sencer: «Et dimito Petro Sancii nepti meo filio Thomasi de Santo Clemente castrum de Monte... cum omnibus terminis et pertinenciis suis et domos.» No obstant això, sabem que Tomàs de Santcliment fou senyor de Montagut.

¹⁰ «Item dimito predicto Petro Sancii nepti meo medietatem castrum de Raissmato et cum eorum terminorum suorum (...) et castrum de Lardacans cum omnibus terminis et pertinenciis suis ad omnes suas voluntates faciendas.»

¹¹ «Cum operatorio de linosaza et cum operatorio dels canters et cum duobus operatoris de la Zoch que se tenent cum predictus domibus.»

¹² «... et medietatem castrum de Raissmato et hospitale de Vista et castrum de Sucs et turris meam de Burafut et castrum de Salinis cum omnibus terminis et afrontacionibus et pertinenciis eorum et cum omnibus bestiis et areamentis et apparamentis eorum, et domos meas de Cesar Augusta et totam meam hereditatem de Cesar Augusta cum domibus, terris, vineis, et ortis et vaixillis et tonis et cubis.»

¹³ Així apareix al testament de la seva mare, Bernarda, ACL, Pergamins, LP_04096.

¹⁴ «Et dimito Jaques, fratri meo, castrum de Montornés cum omnibus terminis et pertinenciis suis cum omnibus garnizonibus et areamentis et cum omni alio quod ibi habeo excepta cabana bestiarum.»

¹⁵ «Et singulis troteris meis quatuor mazmudinas in vestibus.»

¹⁶ «Et centum morabatinos quos Petrus de Belvis et uxor eius michi debent super castro de Belvis et super castro de Belestar.»

¹⁷ Transcripció del títol sayyid dels prínceps de sang descendents del primer califa almohade (BARCELÓ - LABARTA 2019, 189).

¹⁸ ACL, Pergamins, LP_4096.

¹⁹ Et dimito Petro Sancii, filio meo, totam meam medietatem castrum et ville de Raiymat et terminorum et pertinencium suorum excepto hospitale de la vista cum terminis et pertinenciis suis, in quo hospitale mando observari condicones sub quas dominus pater meus emit illud hospitale

²⁰ ACL, Pergamins, LP_05863.

Bibliografia

BARCELÓ - LABARTA 2019

Carmen Barceló i Ana Labarta: "Treves d'Abū Zayd amb Jaume I al "Llibre dels Feits", *Nunc Dimittis. Estudis dedicats al professor Antoni Ferrando*, Vicent J. Escartí (ed.), Publicacions de la Universitat de València, València, 2019, 187-202.

BATLLE 1988

Carme Batlle: "La casa i els béns de Bernat Durfort, ciutadà de Barcelona, a la fi del segle XIII", *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 9 (1988), 9-51.

BATLLE - BUSQUETS - NAVARRO 1989

Carme Batlle, Àngels Busquets i Inmaculada Navarro: "Aproximació a l'estudi d'una família barcelonina dels segles XII i XIV", *Anuario de Estudios Medievales*, 19 (1989), 285-310.

BRODMAN 1998

James W. Brodman: *Charity and welfare: hospitals and the poor in medieval Catalonia*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1998.

BOLÓS 2013

Jordi Bolós: "Els camins a Catalunya en temps de Jaume I", *Jaume I. Commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I*, 2 vols., Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2013, I, 171-190.

BUSQUETA 1996

Joan Busqueta: "Burgèsia i mentalitat feudal a la Lleida del segle XIV: lectura del testament de Tomàs de Sant Climent, senyor d'Alcarràs, Montagut, Sarroca i Llardecans", *Homenatge a mossèn Jesús Tarragona*, Ajuntament de Lleida, Lleida, 1996, 189-218.

BUSQUETA 2000

Joan Busqueta: "La senyoria dels Sant Climent de Lleida: domini fluvial i proveïment a la baixa edat mitjana", Enric Vicedo (ed.): *Terra, aigua, societat i conflicte a la Catalunya occidental*, Pagès Editors, Lleida, 2000.

BUSQUETA 2004

Joan Busqueta: *Història de Lleida*, vol. 3, *Baixa edat mitjana*, Pagès Editors, Lleida, 2004.

BUSQUETA 2012

Joan Busqueta: "Europa vers 1200: el moviment trinitari en el context d'una nova religiositat. El domini de la caritas", *Els trinitaris d'Anglesola, Avinyana i Lleida*, Grup de Recerques de les Terres de Ponent, Guissona, 2012, 113-130.

BUSQUETA 2016

Joan Busqueta: "Els patrimonis senyorials i les xarxes de proveïment: l'exemple del llinatge Sant Climent a la baixa edat mitjana", Mercè Renom (ed.), *Proveir Barcelona. El municipi i l'alimentació de la ciutat, 1329-1930*, Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2016, 35-46.

CARRERAS CANDI 1909

Francesc Carreras Candi: "Redreç de la Reyal Casa: ordenaments de Pere 'lo Gran' e Anfós 'lo liberal'", *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 35 (1909), 97-108.

CASTILLÓN 1998

Francisco Castellón: "Carta puebla de Raimat (Lleida)", *Analecta Sacra Tarraconensis*, 71 (1998), 203-212.

DOMINGO 2007

Dolors Domingo: *A la recerca d'Aurembaix d'Urgell*, Servei de Publicacions de la Universitat de Lleida, Lleida, 2007.

FITÉ 1989

Francesc Fité: "Els camins del Montsec dins les rutes catalanes

de peregrinació", *Los caminos y el arte: VI Congreso Nacional de Historia del Arte*, Universidad de Santiago de Compostela-Comité Español de Historia del Arte, 1989: 135-144.

FITÉ 2007

Francesc Fité: "Senderes i hospitals del camí de Sant Jaume a Catalunya", *El camí de Sant Jaume i Catalunya. Actes del Congrés Internacional celebrat a Barcelona, Cervera i Lleida els dies 16, 17 i 18 d'octubre de 2003*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barberà del Vallès, 2007: 333-350.

GARCÍA ed. 2011

Antonio García ed.: Alfonso X el Sabio: *Las Siete partidas*, Linkgua, Barcelona, 2011.

LLADONOSA 1972

Josep Lladonosa: *Història de Lleida*, 2 vols., F. Camps Calmet, Tàrrrega, 1972.

MAS 2013

Antoni Mas: "Les conquestes de Mallorca i d'Eivissa", *Jaume I. Commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I*, 2 vols., M. Teresa Ferrer (ed.), Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2013: 403-439.

MIRET I SANS 2007

Joaquim Miret i Sans: *Itinerari de Jaume I el Conqueridor*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2007.

MONFAR 1853

Diego Monfar: *Historia de los condes de Urgel*, José Eusebio Monfort, Barcelona, 1853.

PÉREZ 1977

Lorenzo Pérez: "Corpus Documenta Balear. Reinado de Jaime I", *Fontes Rerum Balearium*, I (1977).

PÉREZ 2009

Plàcid Pérez: "De jovades i quarterades. Amidaments i equivalències a partir de la relectura del 'Llibre del Repartiment' de la porció reial de Mallorca (s. XIII)", *Estudis d'Història Agrària*, 22 (2009): 165-179.

ROSSELLÓ 2007

Guillem Rosselló: *Documents cabdals del Regne de Mallorca. Llibre del Repartiment de Mallorca o Llibre del Rei (ARM, 18)*, Parlament de les Illes Balears, Palma, 2007.

ROCA 2021

Guillem Roca: *Pobresa i hospitals a la Lleida baixmedieval*, Pagès Editors, Lleida, 2021.

ROSSELLÓ 1999

Joan Rosselló: *Els pergamins de l'arxiu parroquial de Santa Eulàlia. Volum I: 1230-1349*, Consell Insular de Mallorca, Palma, 1999.

SANAHUJA 1984

Pere Sanahuja: *Història de la ciutat de Balaguer*, Ajuntament de Balaguer, Barcelona, 1984.

SABATÉ 2003

Flocel Sabaté: *Història de Lleida*, vol. 2, *Alta edat mitjana*, Pagès Editors, Lleida, 2003.

SASTRE 2012

Jaume Sastre: *Llibre Groc de la Seu de Mallorca (1211-1715)*. Índex documental, Catedral de Mallorca, Palma, 2012.

SOLDEVILA ed. 2007

Ferran Soldevila ed.: *Les quatre grans cròniques*, vol. I, *El llibre dels feyts del rei en Jaume*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2007.

TRETÓN - VINAS 2017

Rodrigue Treton i Robert Vinas: "Le testament de Nunó Sanç, seigneur de Roussillon et de Cerdagne (17 décembre 1241)", *e-Spania. Revue Interdisciplinaire d'Études Hispaniques Médiévales et Modernes*, 28 octobre 2017. <<https://journals.openedition.org/e-spania/27026>>, consultat l'1 d'abril de 2021.

UBIETO 1981

Antonio Ubieta: *Orígenes del reino de Valencia. Cuestiones cronológicas sobre su reconquista*, Anubar, Saragossa, 1981.